

TRITON

Filosofie a jazyk

(eseje a úvahy)

Jaroslav Peregrin



FILOSOFICKÁ SETKÁVÁNÍ / 9



TRITON

Filosofická setkávání

Jaroslav Peregrin
Filosofie a jazyk
(eseje a úvahy)

Jaroslav Peregrin

Filosofie a jazyk

(eseje a úvahy)

Jaroslav Peregrin

Filosofie a jazyk

Tato kniha, ani žádná její část, nesmí být kopírována, rozmnožována, ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

prof. RNDr. Jaroslav Peregrin, CSc.

Filosofický ústav AV ČR

recenzoval:

PhDr. Vladimír Svoboda, CSc.

Filosofický ústav AV ČR

© Jaroslav Peregrin, 2003

© TRITON, 2003

Cover © Eva Bystrianská, 2003

Vydalo Nakladatelství TRITON s.r.o., Vykáňská 5,
100 00 Praha 10, www.triton-books.cz

ISBN 80-7254-432-2

Obsah

Předmluva	11
Co je to filosofie a co je to jazyk.....	13
K čemu je nám dnes filosofie?	15
Filosofie jako analýza jazyka a významu	31
(Nedokončená?) revoluce v pohledu na jazyk.....	51
Co je to jazyk?	67
Filosofické problémy vztahu jazyka a skutečnosti	85
Je realismus problémem?.....	87
Formální logika na stopě významu	99
Zen a umění (davidsonovské) analytické filosofie	121
Od logiky k myšlení.....	145
Od Russella ke Gödelovi	147
Logika a myšlení.....	167
Co vím, když vím, jak dál?.....	179
Poznámky.....	191
Literatura	201

Lidé nějak myslet musejí, a nečiní-li tak vědomě a kriticky, vezou se víceméně bezmocně v tom, co jim odkázaly předchozí věky, takže odmítat přemýšlet o filosofii znamená odsuzovat se k uvěznění ve filosofii minulosti.

M. Midgleyová

Živý jazyk je jako cestička, po které chodí krávy: krávy si ji samy vytvořily a chodí po ní nebo se od ní v důsledku svých vrtochů či potřeb odchyľují. Ta cestička se denním užíváním mění. Kráva není povinná se té úzké stezky, kterou pomáhala vytvářet, držet, ale zůstává-li na ní, má z toho prospěch, a kdyby nevěděla, kde je či kam vede, měla by problémy.

E. B. White

Předmluva

Texty shromážděné v této knížce vznikly během posledních zhruba deseti let. Spojuje je to, že nejsou určeny jenom nejužšímu okruhu odborníků: některé jsou vysloveně populární, další jsou na pomezí populárních a odborných článků a dva nebo tři by snad snesly i kritéria textů odborných, avšak jsou (doufám) psány tak, že nebudou nesrozumitelné ani neprofesionálním zájemcům o filosofii. Byly zčásti publikovány v populárních periodikách (některé z nich dosud publikovány nebyly). V jistém smyslu to jsou vedlejší produkty mé odbornější práce; ve filosofii je však otázka toho, co je hlavním a co vedlejším produktem, poněkud problematičtější než ve vědě.

Tematicky tyto články spojuje problém jazyka, jeho podstaty a jeho vztahu k mimojazykovému světu. Patřím totiž k lidem, kteří jsou přesvědčeni, že právě jazyk nám může dát klíč k mnohému z toho, co bylo tradičně považováno za filosofické problémy. Současně se však domnívám, že k tomu je bezpodmínečně třeba, abychom se zbavili všech předsudků a klišé, které naše chápání jazyka určují, a dokázali se na jazyk podívat skutečně nepředpojatýma očima. Nemyslím si ovšem, že by existoval nějaký ‚jediný správný‘ způsob, jak jazyk vidět; jsem si nicméně jist, že některé běžné způsoby vedou na filosofická scestí.

Možná že někomu bude připadat, že v některých

z esejů v této knize říkám věci, které se podezřele blíží názorům, od kterých se v jiných z nich distancuji. Doufám, že ve skutečnosti si neodporuji a že ten dojem vzniká z toho, že tyto eseje vyražejí do (filosofického) boje na dvou protilehlých frontách. Na jedné straně se snažím polemizovat s názorem, že chceme-li porozumět jazyku, vystačíme s představou, že je to jakási sada jmen, které jsme udělili věcem, jež nás obklopují; na druhé straně však odmítám i názor, že jazyk je tím pádem něco esoterického a že filosofie jazyka může být jenom jakási nekontrolovatelná hra metafor.

Na jedné straně si tedy myslím, že náš jazyk je velice zvláštní věc, která má důležitou roli v tom, jak chápeme svět, a která je z tohoto důvodu mnohem hůře uchopitelná, než by se mohlo zdát na první pohled. (Domnívám se, že není tak zcela nepřipadné říci s Heideggerem, že jazyk je *příbytkem bytí*; a už vůbec ne říci s Wittgensteinem, že je to *životní forma*.) Na druhé straně jsem však přesvědčen, že i tak toho lze – a je třeba – o jazyce a o jeho vztahu ke světu mnoho říci relativně věcně a srozumitelně. (Domnívám se tedy, že pro to, abychom se ve svém „příbytku“ vyznali a cítili se v něm jako doma, musíme udělat i mnoho přízemnějšího, než je jeho opěvování; třeba kreslit jeho plánky, vysvětlovat, jak tam co funguje, či varovat před jeho úskalími.) Čtenář nechť posoudí, do jaké míry se mi něco takového v textech sebraných v této knize povedlo.

Za připomínky, které mi tuto knížku pomohly v mnohém zlepšit, děkuji Vladimíru Svobodovi.

Jaroslav Peregrin

**Co je to filosofie
a co je to jazyk**

Sokalova aféra

Profesor Alan Sokal, newyorský fyzik, byl na rozpacích z toho, že ať si nad některými filosofickými texty láme hlavu, jak chce, nedávají mu smysl; a když už toho měl dost, pustil se do experimentu. Dal dohromady „článek“, který sestával z volného zřetězení víceméně nesmyslných tvrzení ve stylu těch filosofických textů, ze kterých byl bezradný, a poslal ho do renomovaného filosofického časopisu *Social Texts*. Tady z něj kousek je:

Obecná teorie relativity nám vnucuje radikálně nové a protiintuitivní pojetí prostoru, času a kauzality; takže není překvapující, že má velký vliv nejenom na přírodovědu, ale i na filosofii, literární kritiku a humanitní vědy. Například před třemi desetiletími, na slavném symposiu o *Les Langages Critiques et les Sciences de l'Homme*, když Jean Hyppolite vznesl břitkou otázku týkající se Derridovy teorie struktury a znaku ve vědeckém diskurzu, Derridova vnímavá odpověď šla k jádru klasické obecné relativity: „Einsteinovská konstanta není konstantou, není středem. Je samotným pojmem proměnlivosti – je, nakonec, pojmem hry. Jinými slovy, není pojmem něčeho – středu, z něhož by mohl pozorovatel vyjít ke zvládnutí pole –, ale je samotným pojmem hry.“

* Upravená verze článku, který vyšel ve zkomolené (neautorizované) podobě v *Lidových novinách* 21. 11. 1998, s. 21 [příloha *Orientace*].

Vyjádřeno v matematických termínech, Derridovo pozorování se vztahuje k invarianci Einsteinovy rovnice pole při nelineárních prostoročasových difeomorfismech (zobrazení nelineární časoprostorové mnohosti na sebe samu, která jsou nekonečně diferencovatelná, avšak nikoli nutně analytická). Základním bodem je to, že se tato invarianční grupa „chová tranzitivně“: to znamená, že každý prostoročasový bod, pokud vůbec existuje, může být transformován na kterýkoli jiný. Tímto způsobem tato nekonečnědimenzionální invarianční grupa eroduje rozlišení mezi pozorovatelem a pozorovaným. Eukleidovo π a Newtonovo g , které byly dříve považovány za konstantní a univerzální, jsou nyní nahlíženy ve své neuniknutelné historičnosti; a údajný pozorovatel se stává fatálně od-středěným, odděleným od jakéhokoli epistemického spoje s nějakým prostoročasovým bodem, který už nemůže být definován jenom geometrií.

V *Social Texts* článek k autorovu překvapení přijali k publikaci a otiskli.¹ Profesor Sokal pak publikoval několik článků a posléze spolu s belgickým kolegou Bricmontem i knihu, ve které se snaží dokazovat, že filosofové (zejména soudobí francouzští filosofové a jejich epigoni) jsou víceméně nezodpovědní žvanilové, které není radno brát vážně (viz Sokal a Bricmont, 1998). V prvním z těchto textů Sokal (1996) říká:

Už několik let mě trápil zřejmý pokles standardů přesnosti některých oblastí humanitních věd. Já jsem ale jenom fyzik: nedokážu-li najít v *jouissance* a *différance* hlavu a patu já, odráží to třeba jenom mou vlastní nezpůsobilost. Abych tedy panující intelektuální standardy prověřil,

rozhodl jsem se udělat skromný (jakkoli, připouštím, neřízený) pokus: Otiskl by přední severoamerický časopis kulturních studií – do jehož redakční rady patří takové hvězdy jako Frederic Jameson a Andrew Ross – článek s vydatnou příměsí nesmyslů, jestliže by (a) dobře zněly a (b) lichotily ideologickým předsudkům vydavatelů? Odpovědí je bohužel ano. [...]

O co tu jde? Copak vydavatelům skutečně nedošlo, že můj článek byl napsán jako parodie? V prvním odstavci zlehčuji „dogma vnucované dlouhou postsovětskou vládou nad západním intelektuálním pohledem“: že existuje vnější svět, jehož vlastnosti jsou nezávislé na jakékoli lidské bytosti či na lidstvu jako celku – že jsou tyto vlastnosti zachyceny ve „věčných“ fyzikálních zákonech; a že lidská bytost může získat spolehlivé (i když třeba nedokonalé a provizorní) poznání těchto zákonů podřízením se „objektivním“ procedurám a epistemologickým omezením předepisovaným (takzvanou) vědeckou metodou. Je představa, že neexistuje vnější svět, dogmatem kulturních studií? Nebo je jím to, že vnější svět existuje, ale věda ho nijak nepoznává?

Ve druhém odstavci prohlašuji, a to bez nejmenšího opodstatnění či argumentace, že „fyzikální ‚skutečnost‘ [všimněte si uvozovek] ... je v jádru společenským a jazykovým konstruktem“. Všimněte si: nikoli naše teorie fyzikální skutečnosti, ale skutečnost sama. Tak dobrá: kdokoli věří, že zákony fyziky jsou pouhými společenskými konvencemi, ať zkusí tyto konvence porušit z oken mého bytu. (Bydlím v jedenadvacátém patře.)

V celém článku užívám matematických pojmů způsobem, které by málokterí vědci a matematici mohli brát vážně. Říkám například, že „morfogenetické pole“ – bizarní idea z prostředí New Age navržená Rupertem Sheldrakem – je vrcholem teorie kvantové fyziky. Tato souvislost je pouhým

výmyslem; ani sám Sheldrake nic takového netvrdí. Tvrdím, že Lacanovy psychoanalytické spekulace byly potvrzeny nedávnými pracemi z oblasti kvantové teorie pole. I nevědečtí čtenáři by se mohli divit, co má kvantová teorie pole proboha co dělat s psychoanalýzou; můj článek v žádném případě nepodává žádnou rozumnou argumentaci, která by takový vztah podporovala. Dále v článku tvrdím, že axiom rovnosti v matematické teorii množin je nějak analogický homonymnímu pojmu ve feministické politice. Ve skutečnosti tento axiom neříká nic víc než to, že dvě množiny jsou totožné, právě když mají tytéž prvky. I čtenáři bez matematického vzdělání by měli být podezřívaví k tvrzení, že axiom rovnosti odráží „liberální původ teorie množin v minulém století“.

Shrnuto, článek jsem úmyslně napsal tak, že by kterýkoli kompetentní fyzik nebo matematik (či student fyziky nebo matematiky) poznal, že je to parodie. Vydavatelům časopisu *Social Texts* zřejmě připadá normální otisknout článek o kvantové fyzice a nedělat si starosti s tím, aby se poradili s někým, kdo se v této oblasti vyzná. Základní hloupost mého článku však spočívá nikoli v jeho početných prohřešcích, ale v problematičnosti jeho hlavní teze a v „argumentaci“, která ji má podpírat. V zásadě říkám, že kvantová gravitace – stále ještě spekulativní teorie prostoru a času v měřítcích miliontiny miliardtiny miliardtiny miliardtiny centimetru – má podstatné politické důsledky (které jsou samozřejmě „pokrokové“). Toto nepravděpodobné tvrzení dokládám následujícím způsobem: nejprve cituji některé problematické filosofické výroky Heisenberga a Bohra a tvrdím (aniž bych to nějak dokládal), že kvantová fyzika podstatným způsobem souzní s „postmoderní epistemologií“. Dále dávám dohromady slepenec – Derridy s obecnou relativitou, Lacana s topologií, Irigarové s kvantovou gravitací – držený pohromadě vágními

odkazy k „nelinearitě“, „plynutí“ a „propojenosti“. Nakonec se uchyluji (zase bez dokládání) k tvrzení, že „postmoderní věda“ zrušila pojem objektivní skutečnosti. Nikde v tom všem se nenajde nic, co by připomínalo logickou posloupnost myšlenek; jsou tam pouze citáty autorit, hry se slovy, vypjaté analogie a holá tvrzení.

V závěrečných pasážích se můj článek stává zvláště pozoruhodným. Když jsem zrušil skutečnost jako omezení pro vědu, předkládám (znovu bez jakékoli argumentace) tezi, že věda, aby byla „osvobozující“, musí být podřazena politickým strategiím. Článek končím konstatováním, že „osvobozující věda nemůže být úplná bez důsledné revize kánonů matematiky“. Náznaky „emancipující matematiky“ můžeme zahlédnout, říkám, „v mnohadimenzionální a nelineární logice teorie fuzzy systémů; ale tento přístup je stále ještě těžce poznamenán svým původem v krizi výrobních vztahů pozdního kapitalismu“. Dodávám, že „teorie katastrof, se svým dialektickým důrazem na hladkost/diskontinuitu a metamorfózu/rozvíjení bude hrát zcela nepochybně v budoucí matematice důležitou roli; ale zbývá ještě vykonat spoustu teoretické práce, než se tento přístup bude moci stát konkrétním nástrojem pokrokové politické praxe“.

Je pochopitelné, že vydavatelé časopisu *Social Texts* nebyli schopni kriticky zhodnotit technické aspekty mého článku (což je přesně onen důvod, proč to měli konzultovat s nějakým odborníkem). Skutečně překvapující je ale to, jak hned přijali mé implikace, že pravda ve vědě musí být podřazena politické agendě, a jak shovívaví byli k celkové nelogičnosti článku.

Co na to Andrew Ross, jeden z citovaných vydavatelů časopisu *Social Texts*?²

Sokalova domněnka, že jeho „parodie“ přistihla tupé vydavatele časopisu *Social Texts* v nedbalkách, je chybná. Její status jakožto parodie žádným podstatným způsobem nemění náš původní dojem, že ten článek sám je kuriozitou, či symptomatickým dokumentem, a náš zájem o něj jako takový. Celá tato aféra nám může něco říci o tom, co si my myslíme o způsobu, jakým čtou fyzikové filosofii, to nám ale připadá méně důležité než to, aby tato hříčka nevedla jenom ke zvýšení hysterie, které *Války vědy*³ vyvolaly. [...]

Jde nám především o to, aby čtenáři, kteří jsou třeba v debatách vyvolaných studiemi o vědě noví, nenabyli pod dojmem Sokalova kousku přesvědčení, že jde pouze o akademickou dostihovou válku mezi přírodovědci a humanitními vědci, kde se jedna strana snaží zastínit tu druhou. Pro nás je důležitější propastný rozdíl mezi silou hlasů odborníků a laiků a to, jak se v současné době posouvá vztah mezi vědou a korporativním státem. Tyto věci nejsou vnější ani praxi vědy. Než rozhodneme, zda nám věda svou podstatou říká pravdu, musíme se stále znovu ptát, zda je možné a rozumné oddělit fakty od hodnot.

Proč na vědě tolik záleží? Protože její moc, jakožto civilního náboženství, jako společenské a politické autority, se dotýká našich všedních životů i vratkých podmínek přirozeného světa více než jakákoli jiná oblast poznání. Plyne z toho, že nevědci by měli mít nějaké slovo v rozhodujícím procesu, který určuje obrysy práce odborné vědecké komunity? Někteří vědci (včetně, jak se dá předpokládat, Sokala) by řekli ano, a v některých zemích se na těchto procesech neodborná veřejnost skutečně podílí. Všichni se ale mohou zbláznit, položí-li se následující otázka: Měli by neodborníci mluvit do vědecké metodologie a epistemologie? Po staletích vědeckého rasismu, vědeckého sexismu, vědeckého ovládání přírody by se člověk mohl domnívat, že je tato otázka na místě.

Obávám se, že jakkoli je to, o čem Ross hovoří, podstatná věc, nijak přímo to nesouvisí s tím, o co jde Sokalovi: ten prostě konstatuje, že má-li být filosofie *odbornou* disciplínou, pak musí existovat nějaká jasná kritéria, podle kterých lze její výsledky posuzovat. Snaha převést Sokalovu přízemní kritiku na spor mezi krátkozrakými scientisty a jasnozřivými postmoderními filozofy ovšem není typická jen pro Rosse – tak například francouzský filosof Roger-Pol Droit, jehož článek otiskly v českém překladu *Lidové noviny* (Příloha *Orientace*, 24. 10. 1998), podobně konstatuje, že „celé Sokalovo tažení je vlastně postaveno na myšlence, že exaktní vědy jsou jedinými pravými vědami a jejich zevrubné zkoumání objektivních skutečností jediným modelem – dokonce jediným kritériem – smysluplné intelektuální činnosti“.

Lidé jako Ross či Droit si zřejmě myslí, že bojem proti Sokalovi prokazují službu filosofii. Domnívám se, že je to služba navýsost medvědí. To nejpodstatnější na celé Sokalově aféře totiž není to, zda je Sokalova kritika konkrétních filosofů a konkrétních filosofických textů, do které se po svém experimentu pustil, fundovaná a podložená či ne⁴ – nejpodstatnější je fakt, že jeho experiment zcela jasně prokázal, že v některých filosofických kruzích prostě kritéria, která by dovolovala odlišit smysluplné pojednání od bezobsažného blábolu, zcela chybějí – a to je, jsem přesvědčen, fakt, který nijak nesouvisí s tím, zda Sokal chce nebo nechce brát na filosofii metr exaktních věd. Pokud se Sokalův oponent nevypořádá s *tímto* faktem, je ho stěží možné brát vážně